

Opponensi vélemény

Sík Domonkos

"Üres szenvedés:

A depresszió, szorongás és addikció társadalmi fenomenológiája"

című doktori értekezéséről

Felütés

Elöljáróban szeretném leszögezni, hogy a beterjesztett doktori értekezést alkalmasnak tartom arra, hogy a szerző az MTA doktora címet megkaphassa. Elsősorban azért, mert igazolja a témára vonatkozó nemzetközi szakirodalomban való jártasságát, különös tekintettel annak multidiszciplináris területeire, még inkább azonban azért, mert az ezekben megfogalmazott megközelítésekhez és állításokhoz megalapozottan és érdemben járul hozzá a maga transzdiszciplináris és innovatív felvetéseivel.

Forma és szerkezet

Az értekezés minden formai szempontból megfelel a tudományosság kritériumainak. Felépítését tekintve nyolc fejezetet tartalmaz, melyek mindegyike egy-egy kérdést jár körül. A fejezetek önmagukban is megállják a helyüket, a közöttük lévő kapcsolat nem lineáris, a fejezeteket inkább kiszögelési pontoknak lehet tekinteni, melyek kijelölik azt a teret, amelyben a szerző alapelméletét fogalmazza. Szándékosan használom a folyamatos jelent, mert ezzel akarom aláhúzni összbenyomásomat arról, hogy az értekezés még nem egy kiforrott és következetesen végig vitt elméletet tartalmaz, hanem egy kiváló ötlet megalapozásának és kifejtésének kísérleteit tartalmazza. Ez nem hibája vagy hiányossága, hanem alapvető jellegzetessége.

Mielőtt részletesebben elemzem az értekezés néhány kulcskifejezését, szeretném előre bocsájtani, hogy a téma rendkívüli mértékben foglalkoztat. A magam kutatásai arra irányulnak, hogy a közép-kelet-európai kulturális régiót milyen módon és

mértékben lehet a „sebzett kollektív identitás” régiójának tekinteni. Az identitás és a sebzettség kifejezései a számomra is ideáltipikus és metaforikus kifejezések, így kiemelten sokat vártam az értekezéstől. Vagyis pozitív elfogultsággal olvastam és az alábbi kritikáim ezt az elfogultságomat nem csökkentették, ellenben erős hiányérzettel vegyítették.

Részletes bírálat

A benyújtott értekezés a szerző 2021-ben angol nyelven megjelent *Empty Suffering: A Social Phenomenology of Depression, Anxiety and Addiction* c. monográfiájának részleges fordítása, amint azt a beadott tézisekben ki is nyilvánítja. Az eredeti műből nem vett át mindent, csak mintegy a felét. Elméleti felvetéseinek magyar nyelvű megalapozásához így is elég anyagot szolgáltat értekezésében. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a fordításban nem sikerült eljutni a magyar nyelv gördülékeny használatáig, sem a szóhasználatot, sem a mondatszerkezetet illetően. Az angol változat mindkét vonatkozásban messze felülmúlja a magyar nyelvű mutánst. Az értekezés a szenvedésről szól, olvasása megadja a témához illő emocionális élményt.

A szerző nagy ecsetvonásokkal festi meg képét, tárgyára nézve erős összbenyomást alakítva ki. Ha közelebb lépünk széles vonalai részleteihez előtűnnek a szakadozottságok, hiányosságok és egyenetlenségek. Így fest az elmélet. Akik részletekre kíváncsiak, fáradjanak át a 17-18. sz-i holland mesterek tárlatába vagy a laboratóriumokba, ahol mikroszkóppal vizsgálhatók az elemi részecskék. Opponensként mégis kénytelen vagyok az összkép elismerése mellett a fogalmi részecskékkel kapcsolatos meglátásaimat vitára bocsájtani.

Néhány kulcsfogalom - bizonytalansága

Üres szenvedés

Az értekezés címe és egyben a benne megrajzolt gondolati ív az „üres szenvedés”. Bár a szerző nem adott részletes és árnyalt definíciót a számára legfontosabb

kulcsfogalomról, talán nem értem félre, ha azt mondom, a szenvedés ürességét az elvesző értelmezési (vallási, metafizikai) és (társadalmi) integrációs keret okozza, melyek helyébe hatalmi struktúrák kerülnek, miáltal a szenvedésről való társadalmi gondolkodásban a depresszió, a félelem és a függőség értelmezései válnak uralkodóvá. Legalábbis a szerző saját megfogalmazása alapján ez lehet az „üres szenvedés”: „a transzcendentális jelentések feloldódása, a pozitív integráció eltűnése és a tárgyiasító hatalmi struktúrák hegemoniája készíti elő a depresszióként, szorongásként vagy függőségként azonosított fenomenológiai mintázatok elterjedését.” (13)

Az értekezés késő modern korszakkal foglalkozó részében pedig úgy írja le, hogy az üres szenvedés „nem a szubjektum tapasztalata, hanem egy sajátos hálózati konstelláció lenyomata, melyben az életvilág interszubjektív megosztását az eldologiasító vagy atomizáló dinamikák ellehetetlenítik.” (13)

Tárgyiasító hatalmi struktúrák

A fentebb idézett állításban szerepel még a „tárgyiasító hatalmi struktúrák” állandósult szókapcsolatnak tűnő jelzős szerkezet, amelynek értelmét az értekezésben szintúgy nem könnyű meglegelni, mint az értekezés kulcsfogalmáét. Ebben a szerkezetben ugyanis csak itt, egyetlen egyszer szerepel. A „tárgyiasító” jelző pedig összesen nyolcszor, gyakran „ön-tárgyiasító” formában („ön-tárgyiasító szubjektivitások” (54), „tárgyiasító tekinteten keresztül” (65), „ön-tárgyiasító hatalom-technikát működtetnek” (66), „tárgyiasító tekintetben rejlő elismerésmegvonás” (106), „ön-tárgyiasító biomedikális éntechnológiák” (141) A következő idézet mintha eligazítana a tárgyiasítás vonatkozásában. Minthogy azonban az alany kifejezett megjelölése hiányzik belőle, a fogalmi és tartalmi bizonytalanság fennmarad. „Amikor az egzisztencialista dilemmákat vagy az identitáskonstrukció nehézségeit tárgyiasító módon kezelik, komplexitásuk az öröm

és a fájdalom bináris szemantikájára redukálódik.” (146) A rejtett alany ugyanúgy utalhat hatalmi struktúrákra vagy technikákra, mint személyközi tekintetekre.

A tárgyiasító kifejezés latinus formában is szerepel néhányszor. Közülük az egyik előfordulást tartalmazó mondat valamelyest eloszlatja a bizonytalanságot.

„objektíválás, ami kivetül a szubjektum önmagához való viszonyára is: az öröm és a fájdalom materiális kezelésére tett kísérletek következtében az önmagát eldologiasító, potenciálisan addiktív szubjektum születik meg.” (13) Bár ebben sem egyértelmű, hogy a kivetülés forrása valójában micsoda, de a következményét tekintve világos, hogy materiális kezelést indukál, a szubjektum dologgá válik és megteremtődik a függőség lehetősége. Ha azonban úgy vélnénk, hogy a tárgyiasítás és az objektíválás ugyanazt jelenti, akkor ismét összezavarodunk, mert a tárgyiasítás következménye az öröm és a fájdalom bináris szemantikájára történő redukció, míg az objektíválás az imént említett eldologiasított szubjektum és a függőség esélye.

Társadalmi fenomenológia

Az értekezés alcíme szerint társadalmi fenomenológia a kidolgozandó elmélet, amely alapján a depresszió, a szorongás és az addikció értelmezése történik. A célkitűzés világos. A szerző azt ígéri, hogy a felsorolt pszichés nehézségek megértéséhez és akár gyógyításához feltárja ezek társadalmi vonatkozásait, kombinálva a pszichológia és a szociológia elméleteit. Az értekezés újdonságát e két tudomány elméleteinek egymásra vetítése és az ennek alapján leírt társadalmi fenomenológia adja. Ez a célkitűzés üdvözlendő, már csak azért is, mert a pszichológia tudományának nagy a kísértése arra, hogy az embert egyedül individuumnak lássa, a szociológia pedig hajlamos elfeledkezni arról, hogy az ember nem csak társadalmi dimenziókkal bír. Mielőtt azonban rátérnék arra, hogy milyen útvonalon és milyen eredménnyel sikerült megfelelni a kitűzött célnak, előbb a társadalom fenomenológiája kifejezést próbálom tisztázni.

A társadalmi fenomenológia kifejezés és a társadalomfenomenológia egyaránt megközelítést takar. A szerző először az értekezés 56. oldalán szögezi le, hogy megközelítése „társadalomfenomenológiai”. Konkrétabban ugyanazon az oldalon így fogalmaz: „egy ideáltipikus modell kidolgozására teszek kísérletet, melynek célja koherens módon leírni, hogyan értelmezték, kezelték és használták a fájdalmat az átalakuló kora modern Európában”. Az ideáltípus weberi kifejezés pedig arra szolgál számára, hogy „fogalmi eszközöket” kínáljon „az empirikus konstellációk megértéséhez”. (49)

A „társadalmi fenomenológia” vagy „társadalomfenomenológia” kifejezés másik eleme a fenomenológia. A kifejezés közel 200-szor szerepel az értekezésben a 49. oldaltól kezdődően. A fenomenológia vonatkozásában Husserlből indulva, majd Merleau-Pontyt és másokat követve alapozza meg a dolgozat talán legfőbb vizsgálati alapállását, miszerint a test és a világ elválaszthatatlan, a fájdalom nem csak a testet (és a lelket, teszem hozzá), hanem a világot is átalakítja. (54)

Ez a világos alapállás, ám kissé konfúzussá válik, amikor a fenomenológia kifejezést a szerző számtalan értelemben (is) használja, elhagyva vagy nem konzekvensen követve annak egyébként általa is pontosan leszögezett tartalmát. Mintha a fenomenológia gyakran egyszerűen leírást jelentene, a valóság precíz megragadását. „Történeti fenomenológiának” nevezi azokat a gondolatrendszereket és felfogásokat, melyeket különböző történelmi korszakokban a fájdalom értelmezésére használtak. „Hálózati” fenomenológiának tekinti azt az összefüggésrendszert, amelyben rutinok, rítusok, hatalmi konstellációk egymáshoz való kapcsolódásai befolyásolják, teszik rigidde a fájdalom felfogását. (90kk) Levinas „etikai” fenomenológiája (98), a szenvedés interszubjektív fenomenológiája (137) – ezek elméleti értelemben fenomenológiák. Ugyanakkor például a depresszió fenomenológiájánál (16) vagy a „negatív integráció” fenomenológiája (37) esetén inkább leíró értelemben használja a kifejezést.

Ennek a talán szörszálhasogatásnak is tetszhető fogalmi exegézisnek azért adtam opponenciámban ilyen nagy teret, mert ezzel szerettem volna bemutatni az értekezésnek egyik jellegzetességét, amit *fogalom-tumultusnak* nevezek. Az értekezés azáltal, hogy a feldolgozott gazdag, interdiszciplináris szakirodalom fogalmi készletét és szóhasználatát átveszi és saját fogalmi innovációkkal is kiegészíti olyan túltelített fogalmi teret teremt, amelynek zsúfoltságában elakad az olvasó megértése.

Legfőbb állítás

A továbbiakban az értekezés néhány alapvető téziseken megyek végig azt vizsgálva, hogy az állítások koherensek-e.

Az értekezés kiinduló tézise az, hogy a címben jelölt három pszichopatológia, a depresszió, a szorongás és a kóros függőség értelmezése a pszichológiában és a terápiában alapvetően megváltozott, elveszítette a vallási, metafizikai értelemadási forrásait, ezért üres szenvedéssé vált. A pszichológia alapú értelmezés nem tud segítené ezeken a kórokon, mert ezek gyökerében társadalmi és hatalmi összefüggések vannak. Az ürességet a premodern módon nem lehet megszüntetni, csak úgy, hogy a szenvedő az összefüggések belátása révén a másik szenvedő felé fordul.

A kiindulás megalapozása és igazolása az értekezésben homályban marad. A szerző nem bizonyítja, hogy valóban eltűntek vagy hatástalanok lettek a vallási és metafizikai szenvedés-értelmezések. Sem elméleti alapon nem, sem pedig adatok alapján, amely igazolási eljárás egyike sem áll távol a választott diszciplínáktól.

Vallási

Csak a vallási értelmezés és a vallás biztonságot nyújtani képes funkciója vonatkozásában jelzem, hogy a szerző magától értődőnek tekinti, hogy a modernitás aláásta a vallási értelemadás funkcióját. Állítását jeles szerzők elméleti megállapításaira alapozza, ami ugyan egyoldalú és egyáltalán nem vitathatatlan.

Ettől azonban még semmit nem tudunk meg arról, hogy maga a depresszióban szenvedő egyén, az elméleti összefüggések absztrakt sátra alatt nem lel-e transzcendens forrású vigaszra. A szerző többször említi a vallási dogmákat, mint a transzcendens narratíva megfelelőjét, de nem említi a vallás nem dogmatikai dimenzióit, az imádságot, a rítust és a misztikát. Vagyis valójában nem feltárja, azt a folyamatot, amelyben a vallás elveszíti a szenvedést értelmező funkcióját, hanem a saját üres szenvedés elmélete számára alkot egy deszakralizációs történetet, amit evidenciaként kezel.

Az értekezés 22. oldalán azt olvashatjuk, hogy „A szenvedő testet vallásetikai okokból idealizálták” – hivatkozva le Goff középkori civilizációjáról írt monográfiájára, konkrétan annak 161. oldalára. Azon az oldalon, illetve abban a fejezetben, amelyhez ez tartozik nem találni olyan passzust, amely a szenvedő test idealizálására vonatkozna. Az illető fejezet az isteni és sátáni megszállottságról és csodatettekről szól, és annak testi tüneteiről, következményeiről a *Legenda Aurea* elemzése alapján. Ugyanezen az oldalon a következő hivatkozás (le Goff: 187) is enyhén szólva szabadon kezeli a szerző megállapításait. A középkori vallási szenvedésértelmezés és az időfelfogások elemzésében a szerző le Goff mellett le Roy Laduriera 1984-ben megjelent könyvére hivatkozik, ami ugyan valóban a középkorról szól, ám csupán egyetlen Montaillou nevű faluról, az ottani inkvizíciós tevékenységről. Mindezekkel annyit szeretnék szignalizálni, hogy a szerző vallásképe nincs körültekintően megalapozva, az erre vonatkozóan hivatkozott szerzők és műveik megválasztása egyoldalúnak tűnik, és állításainak referálása több mint pontatlan.

Középkor

Érvelése szempontjából jelentős pillér a középkori életvilág fenomenológiája, ennek egyik fontos eleme a vallási és metafizikai értelemadás meghatározó ereje. A középkor szociológiai, társadalomtörténeti megközelítése, különösen, ha azzal a

céllal vizsgáljuk, hogy benne ideáltipikus jelenségeket és összefüggéseket tárjunk fel, abba a nehézségbe ütközik, hogy a források keveset árulnak el az individuumból – már ha feltételezzük, hogy a középkorban beszélhetünk individuumból, szerzőnk szerint nem – az egyén érzéseiről, gondolkodásáról. A források, még az inkvizíciós eljárások jegyzőkönyvei vagy a szentek életéről szóló legendairóladalom is, melyekben személyek, vallomások, egyéni történetek csapódnak le olyan erős vallási-egyházi intencióval lettek megfogalmazva, hogy az egyén, a személy eltűnik. Arról tehető megalapozott állítás, hogy milyen volt a középkori elit gondolkodása és világértelmezése, de arról nem, hogy milyen volt a középkori emberé. Ide tartozik még az is, hogy a középkori eretnokség, varázslás, mágia, boszorkányság és más partizán nézetek és cselekmények kutatásai kimutatták, hogy az uralkodó keresztény-egyházas középkor mellett, mögött egy nagyon erős nem-keresztény, nem-egyházas középkor is jelen van. A szerző középkorra vonatkozó megközelítéseire is érvényes, amit a vallással kapcsolatban jegyeztem meg. Érvélete alkotja meg a középkor fenomenológiáját, ehhez rendeli a válogatott szakirodalmat és az így funkcionálisan megalkotott középkor leírásából fakasztja érveit, amelyek a későbbi elemzések és következtetések alapját képezik.

Három korszak

A szerző történeti idővonalán három jelentős állomás található: középkor, kora modern és késő modern. Az így megjelölt korszakok belső sokfélesége nem jelenik meg az értekezésben. Ennek egyik oka nyilván az, hogy a depresszió európai társadalomtörténetének részletes megírása nem lehetett a szerző célja, ez nem is kérhető számon tőle. A másik ok pedig az, hogy ha belemerülne a nagy korszakok alkorszakainak vizsgálatába, akkor féltő, hogy olyan szerteágazó anyagra találna, amely kivonná a stabil alapot érvelése alól. Az értekezés 26. oldalán található 11. lábjegyzet jelzi, hogy ezzel a szerző is tisztában van. A 14-17. sz. korszakában lezajló mélyreható kulturális, politikai, vallási és más változásokra utalva írja

„értelemszerűen nem lehet mindezeket részletesen elemezni“. Amire vállalkozni szándékozik azt így fogalmazza: „csupán a kora modern életvilág egy sajátos ideáltípusát dolgozom ki“. Max Weber szerint az ideáltípus egy vagy néhány szempont egyoldalú felnagyítása. (Ges Aufsätze 1968, 191. - „*einseitige Steigerung eines oder einiger Gesichtspunkte*“) Vagyis a szerző célja és módszere is egyben az, hogy bizonyos egyedi tények egyoldalú felnagyításával felkínáljon egy lehetséges értelmezési keretet, amelynek segítségével a korábbiaktól eltérően elemezhetőek a részletek. Az értekezés tisztázza a kereteket, megalapozza az elméletet, de adós marad az elmélet érvényesítésével, amit legalább néhány esettanulmányban bemutatathatott volna. Amint említettem, ez a középkorra és a kora modern időszakra nézve komoly nehézségekbe ütközik, de a késő modernitás korszakában már rendelkezésre állnak adatfelvételek, amelyek igazolhatnák vagy árnyalhatnák a szerző állításait.

Egy pillanatra még visszatérek a középkorra. Fentebb említettem a középkor vallásának színességét és az individuum rejtőzködését. Ezt kiegészítendő szociológiai és pszichológiai szempontból is aggályosnak találok a depresszió és a szorongás fogalmának középkorra való alkalmazását. Mindkét fogalom lényegében a 20. sz. terméke. Ahhoz, hogy a fogalmak értelmet nyerjenek bizonyos tünetekre, tünetegyüttesekre volt szükség, melyek empirikusan megragadható jelenlétének értelmezése ezek a kulcskifejezések kerültek megalkotásra. Annak az eljárásnak során, amikor ezeket a szakfogalmakat olyan korszakokra kezdjük alkalmazni, amelyekben nem rendelkezünk empirikus bázissal, a fogalmak metaforikussá válnak, és egyre inkább csak átvitt értelemben használhatók.

A szerző ezt a nehézséget két módon próbálja áthidalni. Egyrészt talál személyes vallomást – melyek nagyon ritkák és csak a kor kontextusában értelmezhetőek. (26. o. 10. lábjegyzet) Másrészt azt a logikát követi, miszerint a depressziót társadalmi és

hatalmi viszonyok szülik. Ha ezeket a viszonyokat fel lehet ismerni akár a középkorban, akkor felvethető a depresszió valószínűsége is. (14. o. 2. lábjegyzet)

Kiút az üres szenvedésből

A nyolcadik fejezetben a kiutakat elemezve végül az értekezés a 150. oldallal kezdődően egyfajta megoldást kínál a felvetett kérdésre, nevezetesen arra, hogyan lehet megfelelően kezelni az „üres szenvedést”, vagyis másképpen fogalmazva, hogyan lehet a későmodern kulturális és társadalmi konstellációkban értelemmel feltölteni az ürességet. A válasz egyszerűnek tűnik, bár maga a szerző is érzékelteti, hogy a megoldása a fantazmagória közelében van jelenleg, a szerző saját szavaival „nem tűnik ígéretesnek”. (153) Így ír: „a saját szenvedésből a kiút a másik szenvedésével való törődésen keresztül vezet”. (152) És ennek a perspektív váltásnak, a befelé fordulásból a másik felé fordulásnak a motívuma nem lehet sem vallási, sem metafizikai, hanem inkább az önzés lehet, ha a szenvedő, a depressziós, a függő belátja, hogy a saját bajára az a megoldás, ha a más bajára kezd koncentrálni.

Nem tisztem mérlegelni ennek az érvenek a súlyát, ugyanakkor az mégis nyitott kérdés marad számomra, hogy amennyiben a szenvedés üressége a szerző által sokszorosán tárgyalt és igazolt gondolkodási trendek következménye, hirtelen mitől lenne képes az egyén ezektől függetlenítenie magát és anélkül, hogy megint csak a szerző által olyan következetesen hangsúlyozott gondolati és hatalmi struktúrák hatásait relativizálná, mitől lenne képes végrehajtani ezt a paradigmátikus fordulatot.

Summa summarum

Mindazonáltal, ha az értekezéssel megfestett képtől hátrébb lépünk, feltárul az impozáns alkotás. Az „üres szenvedés” fogalmának transzdiszciplináris fenomenológiai rajzolata azzal a céllal, hogy újszerű értelmezést nyújtson az egyre többeket egyre súlyosabban érintő depresszió elviseléséhez, kezeléséhez, talán

gyógyításához is. A felvonultatott elméleti arzenál között biztonsággal szlalomozva a szerző meggyőz arról, hogy felvetése nem csupán megalapozott, hanem érdemben is újszerű, ezért érdemben vitatható és vitatandó.